

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(=512.19:560)«1980/2000»

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/1.13>

Аблятіфов Р.М.

Львівський національний університет імені Івана Франка

РОЛЬ МЮСТЕДЖІПА УЛЬКЮСАЛА У СТВОРЕННІ СУЧАСНОЇ КРИМСЬКОЇ ДІАСПОРИ ТУРЕЧЧИНИ

Стаття присвячена діяльності видатного діяча світової та турецької діаспор киримли Мюстеджіпа Улькюсала (1899-1996) у ХХ ст. щодо відновлення та збереження кримської ідентичності вихідців із Криму, формування сучасної кримської діаспори Туреччини із розпорошеної громади нащадків переселенців із Криму, виховання цілого покоління активістів кримських товариств, розвитку організованого діаспорного руху киримли, які невідомі в Україні. Також досліджується його видавнича, літературна та публіцистична діяльність протягом його життя як у Румунії, так і в Туреччині. Його діяльність розповсюджувалася не тільки на території Румунії, де він народився, та в Туреччині, де він прожив більшу частину свого життя, але й у Німеччині, Польщі, а також на території сучасної України.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше комплексно досліджуються різні складники діяльності М. Улькюсала: політична, громадська, видавнича, літературна, публіцистична, а також його роль і місце у формуванні сучасної діаспори киримли у Туреччині та розвитку організованого діаспорного руху киримли. Маловідомими в Україні історичними фактами також є співпраця М. Улькюсала із представниками УНР, української політичної еміграції у міжвоєнний період в рамках руху «Прометей».

Методи дослідження ґрунтуються на принципах системності та історизму.

Висновки. Довгі роки М. Улькюсал наполегливо та саможертвовно працював заради історичної Батьківщини і кримських громад Румунії та Туреччини. Головне дітище його життя – журнал “Etel”, який він заснував із соратниками у 1930 році в Румунії та продовжив його випуск у Туреччині. До початку 1990-х років був єдиним друкованим виданням кримської діаспори як у Туреччині, так і у світі і зробив вирішальний внесок у формування сучасної кримської діаспори Туреччини із розпорошеної громади нащадків переселенців із Криму, виховання цілого покоління активістів кримських товариств, розвиток організованого діаспорного руху киримли у ХХ ст. Нині ідеї, праці, справи М. Улькюсала продовжують позитивно впливати на розвиток діяльності кримської діаспори Туреччини.

Ключові слова: Мюстеджіп Улькюсал, політична еміграція, Крим, Туреччина, кримська діаспора.

Постановка проблеми. Досліджуючи діяльність кримської діаспори у новітній історії Туреччини та її внесок до національного руху киримли, не можливо залишити поза увагою постать громадського діяча, видавця, письменника, публіциста Мюстеджіпа Улькюсала, який як лідер думок кардинально вплинув на розвиток діаспорного руху киримли як у Туреччині, так і у світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, його діяльність, роль і внесок у розвиток організованого руху діаспори кирилли майже невідомі в Україні. Здебільшого про нього можна знайти згадки у працях вітчизняних мовознав-

ців із Криму І.А. Керімова, Т.Н. Куршутова, М.В. Міреєва та інших, які досліджують літературу та видавничу справу кирилли зарубіжжя, саме як про видавця, письменника та публіциста із кримської діаспори [1; 2; 8]. Якщо у радянській і сучасній московській історіографії й згадується постать М. Улькюсала, то виключно негативно, щоб звинуватити його у «буржуазному націоналізмі» та «зв'язках» із нацистською Німеччиною [3, с. 210].

Американський дослідник Б.Г. Вільямс у своїй книзі «Кримські татари: досвід діаспори та створення нації» оцінює діяльність М. Улькюсала

украї позитивно, звертаючи увагу на його відданість власному народові, багаторічну невтомну та саможертвону працю заради народу кримли [4]. Відомості про діяльність та праці М. Улькюсала можна знайти у книзі самого автора «Життя, присвячене Криму. Спогади» [5] та нечисленних спогадах його соратників і учнів [6].

Постановка завдання. Стаття має на меті розглянути діяльність М. Улькюсала протягом його життя, зокрема з'ясувати його роль і місце у процесах формування сучасної кримської діаспори Туреччини, її організованого руху, збереженні самоідентичності громади кримли.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомий діяч кримської громади Ескішехіру Ялкін Бекторе так охарактеризував особистість М. Улькюсала: «М. Улькюсал, який є найбільш визначною людиною у кримській діаспорі після Дж. Сейдамета, усе життя присвятив справі визволення Криму. Він уособлював у собі й лідера, й школу виховання, й любов до Криму, й ідеали. Він був настільки зразковим ідеалістом, що, хоча він понад 80 років із надзвичайною відданістю служив справі Криму та присвятив власне життя цій справі, не чекав від цього ані похвали, ані слави, ані посад, він не бажав, щоб його ім'я дали чи школі, чи лікарні, чи благодійній установі у Криму. Навіть статті у журналі “Emel”, що був єдиним голосом руху визволення Криму у діаспорі, який він самовіддано випускав роками, не були підписані його іменем і випускалися або під псевдонімом, або просто від імені “Emel”. Із цим зразковим ідеалізмом він як факел, як світло у нашому сьогоднішньому темному та брудному політичному житті» [7, с. 1].

Мюстеджіп Аджи Фазил Улькюсал (Müstecib Hacı Fazıl Ülküsal) народився 15 лютого 1899 року у с. Азаплар, що біля м. Мангалія (Румунія). Його дід Абдураман після Кримської війни у 1862 році виїхав із села біля Джанкою до Добруджи. Батько М. Улькюсала Аджи Фазил народився вже у Румунії в с. Сариголь у 1869 році, де він одночасно вчителював та був імамом сільської мечеті. Мати Шеріфе народилася у с. *Qazan Tür* (нині – с. Мисове), що на Керченському півострові. Батьки, які зберегли відданість і любов до Батьківщини та кримців, їхньої мови, звичаїв і традицій, виховували своїх дітей як патріотів власного народу.

Увібравши з раннього дитинства ці патріотичні почуття від своїх батьків, М. Улькюсал усе своє життя присвятив народу кримли. У передмові до своєї книги “*Kırım yolunda bir ömür. Hatırlar*”

(«Життя, присвячене Криму. Спогади») М. Улькюсал підкреслив, що почуття любові до Криму, бажання зробити щось визначне на благо краю дідів і батьків стало для нього справою життя, його життєвим ідеалом [5, с. 10].

Середню освіту він отримав в Істанбулі та м. Меджидіє (Румунія). Вже у 18-річному віці, тобто у 1917 році, М. Улькюсал почав працювати вчителем у рідному селі. Йому доручили викладати дітям турецьку мову, історію, музику та фізичну культуру. Крім того, разом із вчителем Шуайіпом Аджі Абдураїмом ефенді, випускником школи вчителів, хафізом¹ Хаккі Велі ефенді та ще одним юнаком із сусіднього села Зекі Халілом Гафуром вони заснували у селі товариство “*Tonguç*” («Первісток»), метою якого було надати дітям освіту, гарне виховання, знання з національної історії та бібліотеку [5, с. 71–72].

У 1917 році до кримської громади Румунії почали надходити новини про кардинальні зміни у Криму. У тому ж році до Бахчисараю на І Курултай народу кримли із Румунії від імені тамтешньої діаспори прибула велика делегація, серед членів якої були молоді вчителі, письменники та громадські діячі [1, с. 5–7]. У 1918 році на шляху до Істанбулу до м. Констанца прибув спеціальний посланець І Курултаю Бекір Ситки Одабаш. На зустрічі з місцевою кримською громадою він розповів про ситуацію у Криму, зокрема про брак вчительських кадрів у національних школах та інші проблеми. Деякі з юнаків, захопившись ідеями відновлення незалежної Кримської держави, зажадали зробити власний внесок у втілення цієї мрії та залишилися працювати у Криму, щоб принести користь власному народові.

М. Улькюсал у складі групи із 33 юнаків вирішує поїхати до Криму, щоб взяти участь у перетвореннях на історичній Батьківщині, але йому відмовляють в отриманні паспорта. Тоді, домовившись із членами екіпажу пароплаву «Корковада», маючи у кишені роздобуті 120 російських карбованців, він прибуває до Севастополя, який тоді був окупований німецькими військами. З великими пригодами, включно із короткочасним арештом і перебуванням у тюрмі, йому вдається прибути до Бахчисараю. Відділ народної освіти направив його працювати вчителем до школи с. *Foti Sala* (нині – с. Голубинка). Крім того, він викладав й у самому Бахчисараї у школі

¹ Хафіз (араб. *طفايح*) – мусульманин, який вивчив напам'ять Коран. Знавці Корану є шанованими людьми у мусульманському суспільстві. Вивчення тексту Корану вважається богоугодною справою.

кварталу *Qaymaz Ağa* [5, с. 75]. Інші юнаки із Добруджі, яким вдалося дістатися Криму, також отримали свої призначення. Один із них, Шевкі Бекторе, викладав у школі с. *Quru Özen* (нині – с. Сонячногірське, Алушта), поет Мемет Ніязі працював у газеті “*Haq ses*”, яка виходила у Сімферополі та деякий час у міністерстві освіти Криму, Умер Самі викладав у показовій школі Сімферополя [1, с. 5–7].

Поїздка М. Улькюсала із Бахчисараю до *Foti Sala* описується їм дуже емоційно: незвичайна краса навколишньої природи, зелених гір і лісів, найчистіша вода у гірських потічках, повітря, наповнене ароматом польових квітів і квітучих дерев – усе це зображується автором пафосно, із любов'ю, тонко та витончено. Молодий учитель із великим бажанням та енергією приступає до навчання своїх маленьких співвітчизників, досягнувши гарних результатів. Його завзяття надзвичайно позитивно було сприйняте сільською громадою. Селяни, щоб він залишився назавжди, хотіли навіть одружити його з місцевою дівчиною.

Крим надихнув молодого М. Улькюсала написати п'єсу “*Üç sağır*” («Троє глухих»), текст якої, на жаль, не зберігся [2, с. 131]. Коли з початком військових дій між білогвардійцями та більшовиками кримці опинилися як між двома вогнями, а корінний народ утискався обома сторонами конфлікту, М. Улькюсала у 1920 році вирішив повернутися до Добруджі. Украй гнітюче враження на молодого М. Улькюсала справила розправа білогвардійців над селянами [5, с. 98]. Коли постало питання про повернення М. Улькюсала до Румунії, люди у селі були щиро засмучені, його учні плакали та благали його залишитися [8, с. 82].

Того ж року він вступає на факультет права Бухарестського університету. Після закінчення університету у 1926 році починає адвокатську діяльність у м. Хаджиоглу Пазарджік (нині – м. Добріч, Болгарія), згодом отримує практику й у Констанці. Однак не полишає працювати на користь кримської громади. Він веде активну громадсько-політичну, соціально-культурну, видавничо-публіцистичну діяльність серед своїх співвітчизників з метою консолідації зусиль для збереження і відродження рідної мови, національної культури, звичаїв і традицій народу киримли у Румунії.

Н.М. Алтуг, згадуючи про подвижницьку діяльність М. Улькюсала, розповідає як вдавалося пробудити національні почуття у співвітчизників у Добруджі: «У той час [1931-1937 рр.] головною метою була пропаганда щодо Криму. Щоб народ Крим не забував, щоб його залучити до кримської

справи, що потрібно робити? Потрібно займатися промоцією нашої літератури, нашої історії, якісь видовища показувати. Хіба у ті роки в Добруджі був кримський театр, а професійних акторів де узяти? Пан Мюстеджіп разом із мамою [Н.М. Алтуга] надумали поставити виставу «Шагін Герай». 20-30-річним молодикам ролі роздали. Мати роль Катерини грала, а пан Мюстеджіп – Шагін Герая. Тижнями показуючи цю виставу у Пазарджіку [нині – м. Добріч, Болгарія], заслужили оплески публіки. Впевнений, сам був свідком, що тоді ця вистава пробудила усвідомлення щодо Криму, відкрила очі кримцям. Ось таким чином я та сотні інших молодих людей завдяки Мюстеджіпу Улькюсалу пізнали Крим. І тоді вже усюди мова про Крим почалася» [9, с. 36]. Крім того, діяч і сам написав п'єсу «Веселе свято», яку він під псевдонімом «Текін» вперше опублікував у журналі “*Emel*” у 1934 році. У цій п'єсі він критикує пияцтво як одну із серйозних соціальних проблем сучасного йому суспільства [2, с. 131–132].

У 1930 році М. Улькюсала із групою однодумців засновує та друкує славнозвісний журнал кримської діаспори “*Emel*” («Прагнення»), за допомогою якого, за свідченням істориків, зумів відродити національний рух киримли протягом 30-40-х рр. у Добруджі. Згідно з мрією та пропозиціями Дж. Сейдамета, журнал “*Emel*” став офіційним друкованим органом руху за національну незалежність Криму. Зазначається, що статті Дж. Сейдамета та М. Улькюсала надзвичайно вплинули на зміцнення національних почуттів у Добруджі, завдяки чому відбулося об'єднання тюркських організацій [7, с. 2].

М. Улькюсала багато писав, і його праці мали на меті пробудити у читачів відчуття прихильності до колишньої Батьківщини кримців. Ось цитата із типової статті, в якій він намагається продемонструвати важливість любові до кримської Батьківщини для киримли Добруджі: «Кримські тюрки, які не змогли довго витерпіти нищівне правління царя та залишили свою священну Батьківщину, й досі страждають, палко прагнучи повернутися на Батьківщину. Кримські тюрки, які прибули до Добруджі, кривно працюючи на своїх наділах, показували один одному птахів, що кружляли. «Ці птахи мають бачити наш Крим, ех, якби ми були птахами та могли бачити його», – казали вони» [4, с. 285–286].

Введення його національних уявлень до опису зв'язків своїх предків із Кримом повторюється кримськими націоналістами ХХ ст. знову

і знову. Ці кримські націоналісти описували еміграцію з Криму та тугу за втраченою Батьківщиною у національно забарвлених кольорах того часу. Цікаво, що тамошня молодь їздила до Туреччини, щоб отримати освіту, брала шлюб із представниками місцевої турецької громади та переходила на більш розповсюджену та більш престижну турецьку мову, багато молодих кримли втрачало відчуття важливості кримської ідентичності. На думку Б.Г. Вільямса, саме тюркізація представляла найбільшу загрозу для збереження ідентичності кримли у той час, коли праці М. Улькюсала та інших намагалися вплинути на встановлення зв'язків кримців Добруджі із Кримом як із Батьківщиною, запобігаючи їй процесу румунізації. М. Улькюсал був надзвичайно засмучений цими негативними процесами та багато писав про це [4, с. 286].

М. Улькюсал та невелика група націоналістів також намагалися зупинити еміграцію кримців із Добруджі до Туреччини, де кримці піддавалися ще більшому ризику асимілюватися. Одночасно він боровся проти асиміляції кримли, які залишалися у Добруджі, та заохочував їх берегти свої кримські традиції у Румунії. Тому не дивно, що завдяки діяльності М. Улькюсала та його однодумців багато молодих кримців у Румунії долучалися до активного захисту власної культури, мови та ідентичності як від тюркізації, так і від румунізації та відмовлялися асимілюватися у країні перебування.

Атака Мустафи Кемаля на ісламські цінності у 20-30-ті рр. у Туреччині також негативно сприймалася кримли Добруджі. Ціле покоління добруджінських кримли зростало під впливом образу «Зеленого острова» як Батьківщини їхнього народу. К. Карпат наводить приклад народної пісні, яку співали у Добруджі: “*Qırım, Qırım, degeniñ yeşil ada. Men onda doğdım, uym onda*” («Крим, Крим, зелений острів. Там я народився, там мій дім») [4, с. 287].

23 квітня 1933 року під керівництвом М. Улькюсала співробітники журналу “*Emel*” проводять у Констанці великі збори, на яких Дж. Сейдамет виступає з історичною доповіддю «Ісмаїл Гаспрали та «Терджіман». Також з ініціативи “*Emel*” у Добруджі відбуваються Дні кримського національного мистецтва. М. Улькюсал, натхнений усім цим, разом із товаришами створює товариство «Тюркське Культурне Єднання» та 29 травня 1934 року проводять курултай, головою якого обирається М. Улькюсал. Після з'їзду «Тюркського Культурного Єднання» М. Улькюсал

із головою занурюється у справи нації. Активісти створюють спеціальний фонд і за рахунок зібраних коштів встановлюють надгробний пам'ятник вчителю, видавцеві, поетові Мемету Ніязі. Церемонія його відкриття відбулася 22 червня 1935 року. Крім того, фонд допомагав нужденним студентам різних навчальних закладів [10].

Зусилля М. Улькюсала, його досягнення заради їхньої громади Добруджі були визнані народом кримли вже після повернення до Криму. Відомий діяч національного руху, багаторічний член Меджлісу кримськотатарського народу Н. Бекіров у 1996 році писав: «Дякуємо Мюстеджіпу Улькюсалу та його соратникам за те, що “*Emel*” був стовпом духу патріотизму та фактором, який об'єднав кримську діаспору» [11, с. 5].

Румунський період життя М. Улькюсала знаменний його міжнародною діяльністю. Україв важливою для власного народу він вважав співпрацю з представниками поневолених народів СРСР у рамках руху *Prometheus*, метою якого було об'єднання зусиль кіл політичної еміграції для спільної боротьби проти СРСР за створення своїх національних держав. Рух був створений у Варшаві вкінці 1928 року як Клуб «Прометей» – Ліга поневолених народів Росії: Азербайджану, Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України.

Основна мета руху співпадала з мрією Дж. Сейдамета, М. Улькюсала та їхніх однодумців – відновлення незалежної кримської держави. Діяльність Прометейського руху фінансувалася урядом Республіки Польща та відбувалася здебільшого на території Польщі. Польська концепція прометеїзму полягала у формуванні блоку держав під егідою Польщі, який став би своєрідним бар'єром на шляху імперських амбіцій Росії й забезпечив рівновагу сил у Центрально-Східній Європі [12, с. 232].

Т. Снайдер охарактеризував Прометейський рух як антикомуністичний інтернаціонал. Він зазначав, що в той час, коли Москва використовувала у своїй політиці міжнародний Інтернаціонал, прометеїсти використовували національне питання в Радянському Союзі, щоб «підважити підвалини комунізму» [12, с. 238]. Перші контакти з рухом діячі кримської діаспори встановили у середині 20-х рр., а співробітництво тривало до його еміграції до Туреччини. Для участі у заходах Прометейського руху він кілька разів відвідував Польщу.

М. Улькюсал близько контактував із представниками споріднених тюркських народів – азер-

байджанським діячем Мамед Еміном Расулзаде (1884-1955), татарським діячем Гаязом Ісхакі (1878-1954), представниками Туркестану та Північного Кавказу. У своїх спогадах М. Улькюсал згадує й про співпрацю із представниками української діаспори, зокрема із багаторічним головою клубу «Прометей», видатним діячем УНР, професором Романом Смаль-Стоцьким (1893-1969) [5, с. 229, 295], колишнім членом Центральної Ради Олександром Шульгіним (1889-1960).

Представники кримської та української еміграції активно дискутували про майбутній статус Криму, оскільки мали кардинально різні думки щодо цього: кримці бачили свою Батьківщину як незалежну державу, натомість українці вважали, що Крим має увійти до складу майбутньої української держави [13, с. 33]. Керівництво УНР заявило про готовність надати Криму права широкої автономії, але не більше. Українська позиція залишалася незмінною ще з часів Центральної Ради: «Крим – земля з на рідкість мішаним населенням, де ніхто не має більшості – колись вона була твердинею кримських татар, наших історичних ворогів, союзників і сучасних приятелів. Україна завжди поважала і буде поважати національні права колишніх державних володарів Криму і ми певні, що у боротьбі за свободу Криму від чужинецьких претензій Україна була і буде найвірнішим приятелем татар, але ми не мислимо собі Крим одірваним від України». Із цього приводу наприкінці 1929 року відбулися навіть кримсько-українські перемовини, які ні до чого не призвели [13, с. 33].

Під час поїздок М. Улькюсал відвідував і територію сучасної України. Так, у листопаді 1937 року він приїздив до Львова та Галича, які входили тоді до складу Польщі. Завдяки візитам до Польщі були встановлені близькі стосунки та налагоджена співпраця з місцевими кримськими діаспорами – громадами польсько-литовських татар і караїмів. Були й зворотні візити. Так, у 1938 році до Румунії з метою познайомитися з громадою киримли приїжджав діяч прометеївського руху, польський сенатор Станіслав Седлецький, із яким, за спогадами М. Улькюсала, він мав довгу розмову [5, с. 234–235].

Діяч діаспори згадує також про візит польського професора Томкевіча, М.Е. Расулзаде та Г. Ісхакі до Румунії у липні 1939 року. Промова Г. Ісхакі на зібранні у Констанці якнайкраще описує настрої, які панували серед кримської діаспори напередодні Другої світової війни: «Світ знову на початку змін і потрясінь. Внаслідок

цього ми будемо свідками, як радянська Росія знову розпадеться та сформується кілька нових держав. Серед цих нових держав будуть і нації, які належать до прометеївського руху та з числа наших тюркських країн» [5, с. 256].

М. Улькюсал в обов'язковому порядку низкою матеріалів у журналі *“Emel”* звітував перед своїми країнами про участь представників кримської діаспори у прометеївському русі, інформував про перебіг подій [5, с. 231]. На жаль, світова війна, яка почалася з агресії нацистської Німеччини проти Польщі, припинила діяльність прометеївського руху, який після закінчення війни уже не відновив свою діяльність. М. Улькюсал зазначав у спогадах, що вони переймалися долею членів руху та співвітчизників з числа кримської діаспори, які служили у польському війську, та шкодували за тими, хто загинув у результаті війни [5, с. 261].

Із початком Другої світової війни та нацистської експансії в Румунії видавати журнал *“Emel”* ставало все важче. М. Улькюсал навіть продав власний будинок у Пазарджіку, а за кошти, утворені за дім, продовжував випускати журнал [10]. Цей факт промовисто демонструє ту самовідданість, завзяття, готовність до самопожертви заради Криму та його народу, які були властиві М. Улькюсалу. Але гроші знову закінчилися і після 11 років безперервного виходу у світ випуск журналу на 154 номері тимчасово припинився.

У той час у Румунії встановлюється режим диктатора І. Антонеску, через що різко погіршується політична ситуація. Утиски мусульманської меншини були особливо жорстокі в десятиліття перед Другою світовою війною. Так, школи із нерумунською мовою навчання закривалися, обмежувалася діяльність кримських товариств [2, с. 123]. Тому М. Улькюсал у 1940 році емігрує до Істанбулу, де він і прожив до кінця життя. У 1941 році він отримав турецьке громадянство. Відповідно до закону Турецької Республіки «Про прізвища» від 1934 року він обрав собі прізвище і став із Аджи Фазила Улькюсалом. Після низки іспитів він навіть став суддею-стажистом в Анкарі [7, с. 2]. Тут він так само, як і в Добруджі, активно бере участь у суспільно-політичному житті, тісно співпрацює з відомими діячами кримської діаспори Дж. Сейдаметом, братами Отарами, Е. Кирималом та іншими.

З Другою світовою війною пов'язаний й інший важливий етап діяльності М. Улькюсала, який нині слугує приводом для московитських істориків, щоб обвинувачувати його та інших представників кримської діаспори у співпраці з Третім Рей-

хом. Видання книги «Життя, присвячене Криму. Спогади» за життя М. Улькюсала у 1976 році пояснювалося необхідністю його публічної відповіді на існуючу серед діаспори полеміку та звинувачення з боку опонентів на адресу М. Улькюсала щодо перемовин у Берліні в роки війни. Але оприлюднення повного варіанту спогадів згідно з його заповітом було здійснено у 1999 році (вже після його смерті) [8, с. 84].

М. Улькюсал, вважаючи, що з початком війни Німеччини проти Радянського Союзу у 1941 році у народу киримли з'явився шанс, щоб відновити власну державність, вирішив вирушити до Берліну разом із Е. Кирималом. Для себе він ставив два головних завдання: якщо не домовитися з Німеччиною про відновлення незалежної Кримської держави, то хоча б спробувати донести до керівництва Третього Рейху інформацію про палке бажання народу киримли до цього; отримати дозвіл німецької влади відвідати Крим, щоб зустрітися зі співвітчизниками. Крім того, М. Улькюсал розглядав можливість допомогти співвітчизникам, які потрапили до німецького полону або знаходилися там як «остарбайтери», як важливий складник їхньої місії у Берліні.

Необхідно зауважити, що Дж. Сейдамет негативно ставився до співробітництва із нацистами. З початком агресії Третього Рейху проти Польщі його антинацистські настрої ще більше зміцнилися. Лідер кримської політичної еміграції під час війни продовжував підтримувати контакти із польським урядом в екзилі, який працював у Лондоні [14]. Проте Дж. Сейдамет не став перешкоджати, а заручився підтримкою міністра закордонних справ Туреччини Шюкрю Сарачоглу та посла Німеччини у Туреччині Франца фон Папена, щоб отримати сприяння у здійсненні візиту М. Улькюсала та Е. Киримала. Крім того, відставний генерал Хюсейн Еркілет² дав їм рекомендаційного листа до посла Туреччини у Німеччині Хюсрєва Герєде та високопоставленого співробітника МЗС Німеччини Отто фон Гентіга³ з проханням надати сприяння делегації кримців [5, с. 284].

У власних спогадах М. Улькюсал детально описує численні зустрічі з посадовцями зовніш-

ньополітичного та воєнного відомств, представниками тюркських і мусульманських кіл у Берліні. Але усі їхні зусилля були марними. Як пише М. Улькюсал, їхні наполегливі звернення були невдалими, німецькі чиновники знаходили відмовку на кожне прохання [5, с. 297]. Представники киримли не могли знати, що у Гітлера були власні плани щодо побудови імперської області «Готенланд» на Кримському півострові та переселення туди етнічних німців. Тому відновлення державності його корінного народу не входило до планів нацистської Німеччини.

Цікаво, що М. Улькюсал згадував, як незадовго до від'їзду у відомстві східних територій їм презентували книжку "Die Krim" («Крим»), у якій, зокрема, посилаючись на кримських готів, обґрунтовувалося природне право німців на Кримський півострів, що також дало привід для засмучення [5, с. 396]. До того ж нацисти вважали ідеї пантюркізму та панісламізму шкідливими для досягнення власної мети у Криму та на Кавказі [5, с. 361–362]. Тому навіть у можливості відвідати табори військовополонених, де разом з іншими тюрками утримувалися їхні співвітчизники, про що кримські націоналісти ставили питання з першого дня перебування у Берліні, було відмовлено під приводом карантину через поширення тифу. Як і в тому, щоб здійснити поїздку до окупованого Криму для зустрічі з громадськістю [5, с. 301]. Було відмовлено навіть у відправці до Криму гуманітарної допомоги у вигляді продовольства та коштів, які були зібрані киримли Добруджі для їхніх кримських співвітчизників [5, с. 371, 382].

М. Улькюсал із гіркотою зазначав, що наслідком численних зустрічей із німецькими високопосадовцями стало руйнування їхніх надій [5, с. 305]. Єдине, про що вдалося домовитися, – це дозвіл для Е. Киримала здійснити візит до Польщі та сприяння для М. Улькюсала щодо його поїздки до Румунії взимку 1942 року. М. Улькюсал та Е. Киримал принципово відмовилися отримувати будь-які кошти від нацистів та від пропозиції працювати у міністерстві східних територій, щоб зберегти власну незалежність, зазначивши, що вони працюють заради вільного та незалежного Криму [5, с. 323].

На початку серпня 1942 року, отримавши категоричну відмову щодо відвідування Криму, М. Улькюсал дещо зневіреним повернувся до Істанбулу. Він підкреслював у спогадах, що їхнім єдиним щирим бажанням було поїхати до Криму, щоб там працювати заради власного народу та зробити усе можливе для полегшення його ста-

² Hüseyin Hüsnü Erkilet (1883-1958) – турецький військовик, впевнений прихильник вступу Туреччини у Другу світову війну на боці нацистської Німеччини. У жовтні 1941 року на запрошення фельдмаршала Ф. фон Бока відвідав Східний фронт та окупований Крим. Пізніше був прийнятий А. Гітлером.

³ Werner Otto von Hentig (1886-1984) – німецький дипломат, розвідник. У 1937-1939 рр. очолював департамент Сходу МЗС Німеччини.

новища в умовах війни [5, с. 381–382]. Одним із головних висновків, зроблених М. Улькюсалом внаслідок тривалого спілкування з чиновниками Німеччини, стало розуміння, що «між російськими більшовиками та німецькими нацистами в їхньому ставленні до інших націй немає різниці. Обидва вони мають на меті використання і експлуатацію інших як рабів в інтересах та гегемонії своїх націй» [5, с. 387].

На думку Б.І. Вільямса, М. Улькюсал відіграв ключову роль у спробі звільнення кримців під час Другої світової війни. Проте він вважає, що діяльність М. Улькюсала та інших кримських націоналістів діаспори, їхні поїздки до Німеччини та окупованого нацистами Криму могли викликати підозру, що їхній народ дав підставу сталінському режимові звинувачувати кримли у зрадництві [4, с. 384].

Після повернення з Німеччини, М. Улькюсал продовжив власну активну громадську діяльність у рамках національного руху кримли, хоча діяльність кримських націоналістів і була суттєво ускладнена у післявоєнний період через офіційну політику уряду Туреччини. Внаслідок територіальних претензій з боку СРСР Туреччина серйозно непокоїлася через можливу радянську агресію та не схвалювала занадто різку критику на адресу радянського режиму з боку кримської діаспори.

У 1955 році тяжкохворий лідер діаспори Дж. Сейдамет символічно передав місію лідерства М. Улькюсалу. Після його смерті у 1960 році М. Улькюсал став найавторитетнішим діячем кримської громади Туреччини. Того ж року М. Улькюсал із найближчими соратниками вирішив поновити випуск журналу *“Emel”*, який був зупинений у 1940 році через його еміграцію з Румунії. М. Улькюсал відчував, що він має робити те, що робив у Добруджі: пробуджувати свідомість власних краян тепер вже у Туреччині, займатися питанням Криму, не давати йому згаснути. Він вірив, що публікації діаспорного журналу *“Emel”* ознайомлюватимуть кримців Туреччини з боротьбою народу кримли у СРСР за повернення на Батьківщину після Депортації 1944 року та надихатиме їх залишатися з власним народом та їх втраченою Батьківщиною [4, с. 258].

Н.М. Алтуг описує діяльність соратників М. Улькюсала, їхнє завзяття та власну участь у цьому рухові заради Криму так: «Джафер Сейдамет, Едіге Киримал, Селім Ортай, Ібраїм та Ісмаїл Отари, Абдулла Зіхні [Сойсал] та я, наймолодший серед них. Як він [журнал *“Emel”*] з’явився на

світ, дуже добре пам’ятаю. Ці люди, витрачаючи власні кошти на папір, друкарські послуги, самі ж і статті писали. Я та кілька юнаків займалися розсилкою: заповнювали адреси передплатників, тягли на своїх спинах пакети із журналами на пошту. Кожного місяця, незважаючи на витрати грошей, часу, завдяки самовідданості цих людей виходив черговий номер *“Emel”*. Я вчився на юридичному факультеті, але після лекцій кожного дня приходив працювати разом із М. Улькюсалом, Іб. та Іс. Отарами. Я зростав, до ранку слухаючи їхні пояснення про кримське питання, серце моє переповнювалося. Оскільки я бачив їхню нужденність, тяжкі умови, в яких вони займалися кримським питанням. Останні 25-30 копійок у їхніх кишнях витрачалися заради Криму. Війна закінчилася. Що буде з Кримом, яке буде вирішення стосовно депортованого народу? Удень і вночі ми про це думали, шукали шляхи вирішення, за Крим серце палало. З Кримом зранку вставали. З Кримом лягали» [9, с. 37].

М. Улькюсал активно займався дітищем свого життя – журналом *“Emel”* до 1980 року, коли видання перейшло до новоствореного Фонду дослідження та промоції тюркської культури *“Emel”* (або Кримського фонду *“Emel”*). Після цього він передав управління до рук власних учнів – Н.М. Алтуга, З. Каратая, Х. Киримли.

М. Улькюсал та коло відданих кримських активістів у Туреччині насамперед намагалися запобігти асиміляції їхніх співвітчизників. Вони енергійно діяли проти втрати кримської колективної ідентичності серед своїх краян у Туреччині. Б.І. Вільямс зазначає, як М. Улькюсал в інтерв’ю порівнював долю свого народу з долею єврейської діаспори, якою захоплювався, та бачив її як зразок до дії для активістів кримської діаспори Туреччини: «Єврейський народ усупереч двом тисячам років перебування поза батьківщиною спромігся зберегти власну національну та етнічну ідентичність до того моменту, коли після Другої світової війни виникла сприятлива можливість відновити їхню державу. Киримли у Туреччині після усього кількох десятиліть проживання поза батьківщиною вже починають розчинятися та втрачати свою ідентичність» [4, с. 251].

Певною мірою М. Улькюсал романтизував минуле Кримського Ханату. Цитата з однієї із його праць якнайкраще характеризує, що саме він бажав донести до громади кримли Туреччини: «Протягом цього періоду кримці побудували могутню державу і дисципліновану армію, вони берегли мир, порядок і безпеку у власній дер-

жаві, розвинули освіту та мистецтво, побудували школи, мечеті, палаци, караван-сараї, дороги та мости» [15, с. 33].

Одночасно з активною громадською та видавничою діяльністю М. Улькюсал працював і як дослідник. Зокрема, він намагався зберегти й кримську спадщину Добруджі. Так, він скрупульозно фіксував кількість сіл, втрачених внаслідок міграцій 1877-1879 рр., що було важливим кроком для збереження історичної пам'яті кримської громади Балкан [16, с. 97]. Він є автором кількох книжок, які мають украй велике значення для сучасних кримських діаспор Балкан та Анатолії: «Добруджа та тюрки», «Прислів'я та приказки кримських тюрків Добруджі», «Кримські тюрко-татари (Вчора-Сьогодні-Завтра)» [8, с. 80]. Праця «Походження гагаузів», а також перекладений із румунської мови двотомник «Три степовика: Агтіла – Чингізхан – Тімур» свідчить про прихильність М. Улькюсала до ідей тюркської єдності, до того ж гагаузи були як членами тюркської родини, так і близькими сусідами кримців у Добруджі.

Нинішнє покоління кримської діаспори високо цінує культурну та історичну спадщину, яку залишив М. Улькюсал, зокрема про життя кримської громади Добруджі [17, с. 7]. Йі нині його праці слугують матеріалом для вивчення історії сучасними дослідниками різних країн.

М. Улькюсал, який помер у віці 97 років у 1996 році, прожив досить довге життя, щоб побачити, як його народ будував націю у час Жовтневого заколоту, потім бути свідком, як знищували його народ у 1944 році і вже після 1989 року із задоволенням брав участь у процесі повернення та відродження кримли [4, с. 285]. Ще за його життя співвітчизники-репатріанти вшанували його великий внесок до національної справи,

давши його ім'я одній із нових вулиць у стародавній столиці Криму – Бахчисарай.

Сучасники підкреслювали його скромність, добротність і самовідданість. Хоча він ніколи не заявляв про якісь амбіції, М. Улькюсал був визнаний лідером, насамперед діаспорною громадою. У громаді зазначали, що «коли кримська справа здавалася безнадійною, він давав надію, натхнення, й ми намагалися служити [справі Криму] так, як він учив» [7, с. 1]. Більшість із його 1500 статей у журналі були підписані “*H. Fazıl*”, “*H.H.F.*”, “*Tekin*”, “*Emel*” або взагалі були не підписані [7, с. 2].

Висновки. М. Улькюсал був високоосвіченою людиною. Окрім рідної та турецької мов, він володів румунською, французькою, німецькою мовами, а також кількома тюркськими мовами. Він невтомно працював і боровся заради майбутнього Криму, коли здавалося, що це безнадійна справа, не чекаючи винагороди чи вдячності. М. Улькюсал вважав, що це його обов'язок перед власним народом, священною Батьківщиною.

Саме М. Улькюсал зробив вирішальний внесок у збереження національної ідентичності кримської діаспори як у Туреччині, так і у світі, виховання нового покоління активістів громадського руху діаспори, створення передумов для формування сучасного діаспорного руху Туреччини. Нині найавторитетніші діячі кримської діаспори Туреччини Зафер Каратай, Джелял Ічтен, Хакан Кирилми, Мюкремін Шайн та інші, високо оцінюючи великий внесок цієї видатної особистості, вважають себе учнями Мюстеджіпа Улькюсала. Нинішній головний редактор “*Emel*” З. Каратай зазначив, що у них і у представників наступного покоління є борг перед М. Улькюсалом, насамперед борг вірності продовжувати його справу [6, с. 21].

Список літератури:

1. Керимов И.А. Бухарест университетинде кырымтатар тили боллогининь кыска тарихы. *Научный бюллетень*. 2003. № 5. С. 5–7.
2. Міреєв М.В. Історичні передумови зародження та становлення кримськотатарської літератури в Румунії наприкінці XIX – у першій половині XX ст. *Сходознавство*. 2012. № 59. С. 121–137.
3. Ибраимов А.А. Этнополитические процессы в Крыму и их влияние на положение интересов России в регионе. С. 208–210. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/etnopoliticheskie-protsessy-v-krymu-i-ih-vliyanie-na-polozhenie-interesov-rossii-v-regione> (дата звернення: 17.01.2021).
4. Williams B.G. *The Crimean Tatars: the diaspora experience and forging a nation*. Leiden; Boston; Köln : Brill, 2001. 520 p.
5. Ülküsal M. *Kırım yolunda bir ömür*. *Naturalar*. Ankara : Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi, 1999. 424 s.
6. Karatay Z. Bir asır boyunca Kırım için çarpan yürek: Müstecib Ülküsal. *Emel*. 1993. № 195. S. 19–21.
7. Vektore Y. Müstecib Hacı Fazıl Ülküsal. *Kırım Postası*. 1999. № 4. S. 1–2.
8. Куршутув Т.Н. Мемуары в крымскотатарской литературе. *Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры*. 2019. № 8. С. 82.

9. Bekirova Z. Nurettin Altuğ: Men Müstecip Ülküsal, Cafer Seydamet, İsmail ve İbrahim Otarlar, Sabri Arıkan gibi büyüklerimizniñ yanında büyüdüm. *Nenkecan*. 2004. № 12, S. 36–37.
10. Юксель Г. 15 лет со дня смерти Мустеджиба Улькюсала. URL: <https://avdet.org/ru/2011/01/17/15-let-so-dnya-smerti-mustedzhira-ulkyusala/> (дата звернення: 23.10.2020).
11. Бекиров Н. Жизнь, посвященная народу. *Голос Крыма*. 1996. 02 февраля. С. 5.
12. Комар В.Л. Політика прометеїзму Польщі міжвоєнного періоду в історіографії. *Україна – Європа – Світ : міжнародний зб. наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини* / гол. ред. Л.М. Алексієвць. 2013. Вип. 11. С. 232–241.
13. Комар В. Кримські татари у боротьбі за незалежність у 20-30-х рр. ХХ ст. Етнос і культура. 2011-2012. № 8-9. С. 33.
14. Исаев А., Глухарев Н., Романько О., Хазанов Д. Битва за Крым 1941-1944 гг. Москва : Эксмо : Яуза, 2016. 896 с. URL: <https://arsenal-info.ru/b/book/916905488/22> (дата звернення: 25.10.2020).
15. Ülküsal M. Crimean Turks. The tragedy of the Crimean Turks and their cause of independence. *The Voice of Turkism* / ed. Arin Engin. Ataturkist Cultural Publications. Istanbul, 1964. № 18. P. 32–43.
16. Gözyadin E. Kırım. Kırım Türklerinin yerleşme ve göçmeleri. Istanbul : Vakıf Matbaası. 1949. 111 s.
17. Karasu C. Köstence II. *Kırım Postası*. 2004. № 22. S. 7.

Ablâtifov R.M. A ROLE OF MÜSTECİP ÜLKÜSAL IN CREATION OF THE MODERN CRIMEAN DIASPORA IN TURKEY

This article is devoted to activities of the prominent public figure of the global and Turkish Qırımlı's diasporas Müstecip Ülküsal (1899-1996) in the 20th century to revive and preserve the Qırımlı identity of emigrants from Crimea, to form the modern Turkish Qırımlı's diaspora from the dispersed community of Crimean immigrants' descendants, to bring up a generation of the Crimean societies' activists, to develop an organized Crimean diaspora's movement, which are unknown in Ukraine. Also his publishing, literary and publicistic activities during his life in both Romania and Turkey are studied. His activities were extended not only in Romania, where he was born and Turkey, where he lived most of his life, but also in Germany, Poland and also in the modern Ukraine's territory.

*The study of various aspects of M. Ulkusal's activity: political, social, publishing, literary, publicistic ones as well as his role and place to form the modern Crimean diaspora in Turkey and to develop the organized diaspora's movement for the first time is **the scientific novelty** of this article.*

A cooperation of M. Ulkusal with the representatives of the Ukrainian People's Republic, Ukrainian political emigration in the interwar period within the framework of the Prometheus movement is also little-known historical facts in Ukraine. Research methods are based on the principles of systematicity and historicism.

Conclusions. *M. Ulkusal worked persistently and selflessly for the Crimean communities of Romania and Turkey for many years. The main creation of his life – the journal “Emel”, that he founded with his close associates in Romania in 1930 and continued to publish it in Turkey, until the early 1990s was the single printed edition of the Crimean diaspora in Turkey and the world and contributed decisively to form the modern Qırımlı's Turkish diaspora from the dispersed community of Crimean immigrants' descendants, to bring up a generation of the Crimean societies' activists, to develop an organized Crimean diaspora movement in the 20th century. Now his ideas, works, deeds are continuing to have a positive impact on the development of the Crimean diaspora in Turkey too.*

Key words: *Müstecip Ülküsal, political emigration, Crimea, Turkey, Crimean diaspora.*